
ગાલિબનું જીવન

ગાલિબના પૂર્વજો

અઢારમી સદીના આખરી દાયકામાં મુગલ સામ્રાજ્યની પડતીના દિવસો હતા. દિલ્હીના બાદશાહનું રાજ્ય લાલ કિલ્લા પૂરતું મર્યાદિત હતું અને દિલ્હીની સુરક્ષા મરાઠાઓના હાથમાં હતી. અંગ્રેજોનો પ્રભાવ ધીમેધીમે હિંદુસ્તાનભરમાં વિસ્તરી રહ્યો હતો. દિલ્હીની ગાદી ઉપર બાદશાહ શાહઆલમ બેઠા હતા.

શાહઆલમના સમયમાં ગાલિબના દાદા કૌકાનબેગખાં સમરકંદથી હિંદુસ્તાન આવ્યા હતા. તેઓ સલ્જુક તુર્ક હતા.^[1] પહેલાં લાહોરમાં અને પછી લશ્કરી અમલદાર તરીકે મુગલ બાદશાહ શાહઆલમની સેવામાં રહ્યા હતા. તેમને પહાસૂની જાગીર પણ મળી હતી. તેમનાં સંતાનોમાં અબદુલ્લાખાં બેગ અને નસરુલ્લાખાં બેગ ઉપરાંત બીજાં પુત્ર-પુત્રી પણ હતાં.

કૌકાનબેગના મૃત્યુ પછી પહાસૂની જાગીર જતી રહી. ગાલિબના પિતા અબદુલ્લાખાં બેગ લખનઉ જઈને આસફઉદ્દૌલાની નોકરીમાં રહ્યા. થોડોક વખત પછી ત્યાંથી નીકળીને હૈદરાબાદ જતા રહ્યા. ત્યાં પણ વધારે સમય રહ્યા નહીં અને અલવરના રાજા બખ્તાવરસિંહની સેવામાં રહ્યા. 1802માં ગઢીના જમીનદારોનો બળવો દબાવવા મોકલેલી ટુકડીમાં અબદુલ્લાખાં બેગ પણ હતા. અચાનક ગોળી વાગવાથી તેમનું મૃત્યુ થયું. અલવરના રાજાએ અબદુલ્લાખાં બેગના પુત્રો માટે થોડીક જમીન અને પેન્શનની વ્યવસ્થા કરી હતી.

અબદુલ્લાખાં બેગ લશ્કરી નોકરીમાં હતા અને એમનું કોઈ સ્થાયી ઠેકાણું કે ઘર ન હતું. એટલે ગાલિબની માતા ઇજ્જતઉન્નિસા આગરામાં પિતાના ઘરમાં રહેતા. ઇજ્જતઉન્નિસાના પિતા ખ્વાજા ગુલામહુસેનખાં આગરાના પ્રતિષ્ઠિત લશ્કરી અમલદાર હતા. તેમની પાસે ઘણી સંપત્તિ હતી.

અબદુલ્લાખાં બેગને ત્રણ સંતાન હતાં. મિર્ઝા અસદુલ્લાખાં, મિર્ઝા યુસૂફખાં અને સૌથી મોટી ખાનમ. મિર્ઝા અસદુલ્લાખાં ઉર્ફે ગાલિબનો જન્મ ઈ. સ. 1797ની 29 ડિસેમ્બરે આગરામાં તેમના મોસાબમાં થયો હતો.^[2] તેમનું મૂળ નામ અસદુલ્લાહખાં બેગ હતું, પરંતુ, ‘ગાલિબ’ના તખલ્લુસથી તેઓ ઉર્ફે શાયર તરીકે પ્રખ્યાત થયા. તેઓ મિર્ઝા નૌશા તરીકે પણ જાણીતા હતા. પાંચ વરસની ઉંમરે ગાલિબના પિતાનું મૃત્યુ થયા પછી કાકા નસરુલ્લાખાંએ ગાલિબ અને તેમનાં ભાઈબહેનની કાળજી લીધી હતી.

લોહારુના નવાબ અહમદબખ્શખાંની બહેન સાથે નસરુલ્લાખાંની સગાઈ થઈ હતી. તેમને ફિરોઝપુર ઝિરકાની જાગીર અંગ્રેજો પાસેથી અને લોહારુની જાગીર અલવરના રાજા પાસેથી મળી હતી. અહમદબખ્શખાંને લોર્ડ લેક સાથે મિત્રતા હતી. તેમની ભલામણથી નસરુલ્લાખાંને અંગ્રેજ સેનામાં ઊંચા પગારે રિસાલદાર તરીકે ભરતી કરવામાં આવ્યા હતા. નસરુલ્લાખાંએ પોતે હોલકરના સૈનિકો પાસેથી છીનવી લીધેલાં બે પરગણાં પણ લોર્ડ લેકે નસરુલ્લાખાંને આપી દીધાં હતાં. તેની આવક વરસે દોઢ લાખ જેટલી હતી.

ઈ. સ. 1806માં એક લડાઈમાં હાથી પરથી પડી જવાથી નસરુલ્લાખાંનું મૃત્યુ થયું. લોર્ડ લેકે નસરુલ્લાખાંની જાગીર નવાબ અહમદબખ્શખાંને આપી અને નસરુલ્લાખાંના વારસદારોને ₹10,000નું પેન્શન ઠરાવી આપ્યું.

બાળપણ અને શિક્ષણ

કાકાનું મૃત્યુ થતાં ગાલિબ મોસાળમાં આવી ગયા. મોસાળમાં ઘણી સમૃદ્ધિ હતી. ગાલિબના નાનાની જાગીરમાં કેટલાંક ગામ હતાં અને આગરા શહેરમાં ઘણી મોટી જાયદાદ હતી. આગરામાં મોટી નામના હતી. એટલે, ગાલિબનું બાળપણ મોજમસ્તીમાં અને એશઆરામમાં વીત્યું. શરૂઆતમાં પતંગ, શતરંજ અને જુગારનો શોખ હતો, તે ધીમેધીમે લત બન્યો.

ગાલિબનાં માતા શિક્ષિત હતાં અને ગાલિબને ઊંચા દરજ્જાના વડીલોની સોબત હતી, છતાં નિયમિત શિક્ષણ ન મળ્યું. જ્યોત્ષિ, તર્ક, દર્શન, સંગીત અને રહસ્યવાદનો કંઈક પરિચય થયો. ત્યારના પ્રખ્યાત વિદ્વાન મૌલવી મોહમ્મદ મુઅજ્જમ પાસેથી ફારસી શીખ્યા. તીવ્ર ગ્રહણશક્તિ હોવાથી બહુ થોડા સમયમાં ‘જહૂરી’ વગેરે ફારસી કવિઓનો જાતે અભ્યાસ કરવા લાગ્યા.

એક પત્રમાં ગાલિબે લખ્યું છે: “મેં અભ્યાસના દિવસોમાં ‘માત-એ-આમિલ’ની ટીકા સુધી અભ્યાસ કર્યો. તે પછી ખેલકૂદ અને ભોગવિલાસમાં લાગી ગયો. ફારસી ભાષા ઉપર પ્રેમ અને શેર-શાયરીમાંથી મળતો આનંદ કુદરતી અને સ્વાભાવિક હતો.”^[3]

ઈ. સ. 1810-11માં ઈરાનથી મુલ્લા અબ્દુસ્સમદ આગરા આવ્યા હતા. તેઓ મૂળ જરથોસ્તી ધર્મના અનુયાયી હતા અને તેમનું નામ હોરમુજદ હતું. પછીથી તેમણે ઇસ્લામનો સ્વીકાર કર્યો હતો.^[4] તેઓ ફારસીના વિદ્વાન હતા અને અરબીના જાણકાર હતા. ગાલિબને તેમની સોબતમાં ફારસીનું ઊંડું શિક્ષણ મળ્યું. મૌલાના હાલીએ લખ્યું છે કે મિર્ઝાએ ઠેકઠેકાણે તેમના શિષ્ય હોવા માટે પોતાના લખાણમાં અભિમાન દેખાડ્યું છે અને તેમને હજરત જેવા શબ્દથી યાદ કર્યા છે.

ગાલિબ જ્યાં રહેતા હતા તે વિસ્તાર ફારસી શિક્ષણનું કેન્દ્ર હતો. એ વાતાવરણનો લાભ ગાલિબને મળ્યો અને ફારસી ઉપરનો કાબૂ વધ્યો. એક તરફ અભ્યાસ હતો તો બીજી તરફ પતંગ, શતરંજ અને જુગારની કુટેવોથી પીછો છૂટ્યો ન હતો. યુવાનીનો જોશ અને વડીલોની હાજરી ન હોવાને લીધે ગાલિબને બંને બાજુના ખેંચાણનો સામનો કરવો પડ્યો.

શાયરીની શરૂઆત

ગાલિબને બાળપણથી જ શેર-શાયરીનો શોખ હતો. દસ-અગિયારની ઉંમરથી શેર કહેવાનું શરૂ કરી દીધું હતું. શરૂઆતમાં તેઓ ‘બેદિલ’ અને ‘શૌકત’ અને ‘અસીર’ની શૈલીમાં લખતા હતા એનો પોતે જ ઉલ્લેખ કર્યો છે. કહેવાય છે કે એક વાર કોઈએ ગાલિબના શેર પ્રખ્યાત ઉર્દૂ શાયર મીર તકી ‘મીર’ને સંભળાવ્યા હતા, ત્યારે ‘મીરે’ કહ્યું હતું:

“જો આ છોકરાને કોઈ યોગ્ય ઉસ્તાદ મળી ગયો અને તેણે આને સીધા રસ્તે ચડાવ્યો તો એ લાજવાબ શાયર બની જશે, નહીંતર નિરર્થક બકવાસ કરતો રહેશે.”⁷

જોકે ઉસ્તાદની મદદ વગર પણ ગાલિબ આપમેળે પ્રખ્યાત શાયર બની ગયા.

લગ્ન અને દિલ્હીમાં વસવાટ

ગાલિબની તેર વરસની ઉંમરે લોહારુના નવાબ અહમદબખ્શખાંના નાના ભાઈ મિર્ઝા ઇલાહીબખ્શખાં ‘મારુફ’ની પુત્રી ઉમરાવ બેગમ સાથે 9 ઓગસ્ટ 1810ના રોજ ગાલિબનાં લગ્ન થયાં. પોતાનાં લગ્ન વિશે ગાલિબે એક પત્રમાં લખ્યું છે:

“7 રજબ 1225 હિજરી. મારા માટે કાયમી કેદનો હુકમ જારી થયો. એક બેડી મારા પગમાં નાખી દીધી અને

દિલ્હી શહેરને કેદખાનું ઠરાવવામાં આવ્યું અને મને આ
કેદખાનામાં પૂરી દીધો.”^{૧૭}

લોહારુ ખાનદાન અને ગાલિબના કુટુંબની તુલના થઈ શકે
એમ ન હતું. ઇલાહીબખ્શાખાનો વૈભવ મોટો હતો. ગાલિબનું
વ્યક્તિત્વ આકર્ષક હતું અને તેમના બાપદાદા સૈનિક હોવાથી,
ઇલાહીબખ્શાખાને ગાલિબ વિશે આશા રાખવા જેવું લાગ્યું હશે.

સાત વરસની ઉંમરથી ગાલિબ દિલ્હી આવતા-જતા હતા.
લગ્નનાં બે ત્રણ વરસ પછી તેઓ દિલ્હી આવીને રહ્યા. એ
પછીનું લગભગ આખું જીવન તેમણે દિલ્હીમાં અને તે પણ એક
જ વિસ્તારમાં વિતાવ્યું. ગાલિબના પિતા ઘરજમાઈ હતા, એટલે
મા આગરામાં રહી હતી. દિલ્હી આવ્યા પછી પણ મા ગાલિબને
મદદ કરતી રહી હતી. જોકે પછી ધીમેધીમે મોસાળ સાથેનો
સંબંધ ઓછો થતો ગયો અને છેવટે બિલકુલ સંબંધ ન રહ્યો.

ઇલાહીબખ્શાખા ચરિત્રવાન અને ધર્મનિષ્ઠ હતા. તેઓ સારા
કવિ હતા અને ‘મારુફ’ તખલ્લુસ રાખતા હતા અને શેખ
ઇબ્રાહિમ ‘જૌક’ના શિષ્ય હતા. એમને ત્યાં સૂફી સંતો અને
શાયરોનો મેળાવડો રહેતો. ગાલિબે એની અસર અનુભવી હશે
અને તસવ્વુફ (અધ્યાત્મ)નો પરિચય કર્યો હશે એવું જણાય છે.

ગાલિબમાં કવિની પ્રતિભા જન્મજાત હતી. શરૂઆતમાં
દિલ્હીનો રંગ લાગ્યો ન હતો. પછીથી મૌલવી ફઝલહક
ખૈરાબાદી સાથે મુલાકાત થઈ અને ગાલિબના વ્યક્તિત્વને નવો
વળાંક મળ્યો. મૌલવી ફઝલહક ધર્મ અને સાહિત્યના ઊંડા
અભ્યાસુ હતા અને કવિતાની પરખ કરનારા હતા, તેથી બંને
વચ્ચે ઊંડી મિત્રતાનો સંબંધ બંધાયો.

શરૂઆતમાં તેઓ ‘અસદ’ના તખલ્લુસથી શેર કહેતા હતા,
પરંતુ તેમની આકરી ટીકા થતી હતી. શેરોની વિચિત્રતા સામે

વિરોધનો વંટોળ ઊઠ્યો હતો. વિષયોની અને શૈલીની વિચિત્રતા એવી હતી કે લોકો કહેતા કે તેઓ સારું કહે છે, પરંતુ ખૂબ મુશ્કેલ કહે છે. કોઈ વળી કહેતા કે નર્ચો બકવાસ કરે છે. બંને બાજુની એ મુશ્કેલી વિશે ગાલિબે આગરામાં એક રુબાઈ લખી હતી—

મુશ્કેલ હે જિબસ કલામ મેરા એ દિલ,
સુન સુનકે ઉસે સુખનવરાન-એ-કામિલ
આસાન કહને કી કરતે હૈં ફરમાઈશ,
ગોયમ મુશ્કેલ વગર્ના ગોયમ મુશ્કેલ.¹⁷¹

- જોકે મારું લખાણ ઘણું મુશ્કેલ છે, તેને સાંભળીને હોશિયાર શાયરો સહેલું કહેવાની ફરમાઈશ કરે છે. (પરંતુ) જો હું સહેલું કહું તો મારા માટે મુશ્કેલ હોય છે અને જો નથી કહેતો તો પણ મુશ્કેલ હોય છે.

એ સમયે ગાલિબની કવિતા લોકોને અર્થહીન લાગતી. મહેફિલોમાં, મુશાયરામાં, વાતચીતમાં લોકો કહેતા, કે એમની કવિતાને સમજવી મુશ્કેલ છે. કોઈએ વળી વ્યંગમાં એવું પણ લખી નાખ્યું :

અગર અપના કહા તુમ આપ હી સમઝે તો ક્યા સમઝે,
મઝા કહને કા જબ હૈ ઈક કહે ઔર દૂસરા સમઝે.
કલામે-મીર સમઝે ઔર જબાને-મીરઝા સમઝે,
મગર ઈનકા કહા યે આપ સમઝે યા ખુદા સમઝે.¹⁸¹

ગાલિબનું કહેવું એ પોતે અથવા તો ઈશ્વર જ સમજી શકે છે એવા આક્ષેપથી ગાલિબને ઘણું દુઃખ થતું, પરંતુ ફઝલહક જેવા મિત્રની સલાહથી ગાલિબે પોતાની શાયરીને નવો વળાંક આપ્યો અને દીવાનમાંથી ઘણા શેર રદ કરી નાખ્યા. અલબત્ત, શેર કહેવાની પોતાની મૌલિકતાને તેમણે જાળવી રાખી.

આર્થિક મુશ્કેલી અને પેન્શનનો મામલો

લગ્ન પછી પણ ગાલિબની આર્થિક મુશ્કેલીઓ ચાલુ જ રહી. વાર્ષિક 750 રૂપિયાનું પેન્શન નવાબ અહમદબખ્શખાં તરફથી મળતું હતું એ જ માત્ર આવક હતી. ગાલિબને જે પ્રકારના જીવનધોરણની આદત હતી તે જોતાં એટલી રકમમાંથી ગુજરાન ચલાવવું ખૂબ મુશ્કેલ હતું.

ઈ. સ. 1822માં બ્રિટિશ સરકાર અને અલવર દરબારની મંજૂરીથી ગાલિબના કાકા નસરુલ્લાખાની જાગીર નવાબ અહમદબખ્શખાંની જાગીરમાં સમાવી લેવાઈ હતી. અહમદબખ્શખાંએ નસરુલ્લાખાંના વારસદારોને ભરાણપોષણ ચૂકવવાનો વાયદો કર્યો હતો.

નસરુલ્લાખાંને સંતાન ન હતું. ગાલિબ અને યુસૂફખાં કુદરતી વારસદાર હતા. શરૂઆતમાં વાર્ષિક ₹10,000 પેન્શન નક્કી થયું હતું. ત્યાર બાદ 1806માં અહમદબખ્શખાંએ લોર્ડ લેકને મળીને પેન્શનમાં ફેરફાર કરાવ્યો હતો. પેન્શનની રકમ ઘટાડીને ₹5000 કરવામાં આવી હતી. તેમાંથી ₹2000 ખ્વાજા હાજીને આપવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું હતું. બાકી રહેલા પેન્શનમાંથી નસરુલ્લાબેગની માને ₹1500 અને ગાલિબ અને તેના ભાઈને ₹1500 આપવામાં આવતા હતા. એ પ્રમાણે ગાલિબના ભાગે ₹750 આવતા હતા. અર્થાત્ ગાલિબની આવક મહિને 62 રૂપિયા આઠ આના હતી.

શરૂઆતમાં કૌટુંબિક સંબંધો સારા હતા, એટલે ગાલિબને કંઈ જોવું પડ્યું ન હતું, પરંતુ ઈ. સ. 1826માં અહમદબખ્શખાંના ભાઈ અને ગાલિબના સસરા ઈલાહીબખ્શખાંનું મૃત્યુ થયું, પછી સંબંધો બગડ્યા. ગાલિબને તો એમ જ હતું કે પરગણાની આવકના રૂ.10,000 કાકાને જ આપવામાં આવ્યા છે. અંદરની વાતની એમને ખબર ન હતી. નવાબ અહમદબખ્શખાંને સમજાવવા તેઓ ફિરોઝપુર ઝિરકા ગયા અને બધી વાત કરી.

અહમદબખ્શખાંએ ચાલુ વ્યવસ્થામાં ફેરફાર કરવાનો ઇનકાર કર્યો. એટલે ગાલિબે ફિરોઝપુર ઝિરકાના શાસકો વિરુદ્ધ બ્રિટિશ સરકારને અપીલ કરવાનો વિચાર કર્યો અને તે માટે કલકત્તા જવાનું નક્કી કર્યું.

ગાલિબે હિંદુસ્તાનની સરકાર પાસે પાંચ દરખાસ્ત રજૂ કરી હતી.

1. ઈ. સ. 1806ના હુકમ પ્રમાણે મને અને મારા કુટુંબના બીજા સભ્યોને વાર્ષિક ₹10,000ની રકમ મળવી જોઈએ.
2. ઈ. સ. 1806થી આજ સુધી જે ઓછી રકમ આપવામાં આવી હતી તેના તફાવતની રકમ આપવામાં આવે. (આ રકમ દોઢ લાખ જેટલી થતી હતી)
3. કુલ પેન્શનમાંથી ખ્વાજા હાજીનો ભાગ દૂર કરવામાં આવે.
4. હવે પછીના પેન્શનની રકમ નવાબ ફિરોઝપુર ઝિરકાના બદલે સરકારી ખજાનામાંથી ચૂકવવામાં આવે.
5. સન્માનના રૂપે મને ખિતાબ, ખિલઅત અને દરબારી સન્માન આપવામાં આવે.

દિલ્હીથી કલકત્તાની મુસાફરી

કલકત્તા બ્રિટિશ રાજ્યનું પાટનગર હતું. કલકત્તામાં ગવર્નર જનરલને અને મોટા અમલદારોને મળવાથી પોતાના મુકદ્દમા ઉપર સારી અસર થવાની ગાલિબને આશા હતી. તે જમાનામાં મુસાફરીનાં સાધનો ટાંચાં હતાં. ખર્ચ પણ ખૂબ થાય એવું હતું. અનેક તકલીફો વેઠવાની તૈયારી રાખવાની હતી. તેમ છતાં, ભવિષ્યની આર્થિક મુશ્કેલી દૂર થાય અને નિરાંતની જિંદગી ગુજારી શકાય એવી આશા સાથે ગાલિબે લાંબી મુસાફરી કરવાનું નક્કી કર્યું.

ઓગસ્ટ 1826માં તેઓ દિલ્હીથી કલકત્તા જવા નીકળ્યા. પહેલો મુકામ લખનઉ હતો. લખનઉના કવિતાશોખીનો ગાલિબને હંમેશાં બોલાવતા હતા, પરંતુ ગાલિબને યોગ્ય અવસર મળતો ન હતો. ગાલિબ લખનઉ પહોંચ્યા ત્યારે લખનઉમાં એમનું ભારે સ્વાગત થયું.

તે સમયે ગાઝીઉદ્દીન હૈદર અવધના બાદશાહ હતા. એમનો સ્વભાવ અેશઆરામી હતો અને શેરોશાયરીમાં તેમને ઘણો રસ હતો. રાજ્યનો કારભાર નાયબ સલ્તનત આગા મીરના હાથમાં હતો. ગાલિબના ચાહકોએ આગા મીરને જાણ કરી કે ગાલિબ લખનઉ આવ્યા છે. તેમણે ગાલિબને મળવાની તૈયારી બતાવી. ગાલિબે શરત રાખી કે આગા મીર દરબારમાં ઊભા થઈને મારું સ્વાગત કરે અને નજરાણું પેશ કરવામાંથી મને બાકાત રાખે. આગા મીરે એ શરત કબૂલ ન કરી અને મુલાકાત ન થઈ. જોકે લખનઉમાં ગાલિબ પાંચેક માસ રહ્યા હતા.

દિલ્હીથી લખનઉ આવ્યા ત્યારે ગાલિબે એક કસીદો લખ્યો હતો, પરંતુ દરબારમાં રજૂ થઈ શક્યો ન હતો. ગાઝીઉદ્દીન હૈદર પછી નસીરુદ્દીન હૈદર ગાદીએ બેઠા ત્યારે નાયબ સલ્તનત રૌશનઉદ્દૌલા અને મુંશી મુહમ્મદહુસેન મારફત એ કસીદો દરબારમાં રજૂ કરવામાં આવ્યો હતો.

બાદશાહે રૂ. 5000નું ઇનામ આપવાનો હુકમ કર્યો. છતાં ગાલિબને કંઈ ન મળ્યું. ‘નાસિખ’ના કહેવા મુજબ નાયબ સલ્તનત રૌશનઉદ્દૌલા અને મુંશી મુહમ્મદહુસેન પૂરી રકમ ખાઈ ગયા.^[9]

લખનઉથી ઊપડીને ગાલિબે કાનપુર, બાંદા, બનારસ, પટના, મુર્શિદાબાદ વગેરે સ્થળોની મુલાકાત લીધી. બાંદામાં મૌલવી મુહમ્મદઅલી સદર અમીન હતા. તેમણે ગાલિબનો ખૂબ સારો સત્કાર કર્યો. દરેક જાતની સગવડ કરી આપી અને કલકત્તાના પ્રતિષ્ઠિત અને પ્રભાવશાળી લોકો ઉપર ભલામણપત્રો આપ્યા.

બાંદાથી નીકળીને ગાલિબ મોડા ગયા. ત્યાંથી હોડીમાં અલ્લાહાબાદ ગયા અને થોડો સમય ત્યાં રોકાઈને બનારસ પહોંચ્યા. બનારસના જાદુએ તેમને મુગ્ધ કર્યા. તેઓ બનારસના પ્રેમમાં પડી ગયા. બનારસ તેમને દિલ્હીથી શ્રેષ્ઠ લાગ્યું. બનારસને તેઓ જિંદગીભર ભૂલી ન શક્યા. એક પત્રમાં લખે છે કે જો હું જુવાનીમાં ત્યાં ગયો હોત તો ત્યાં જ રહી જાત. બનારસની ગંગા અને તેના પ્રભાતનાં દર્શનથી અત્યંત મોહ પામ્યા. ત્યાંની પૂજા, ઉપાસના, ઘંટારવ, મૂર્તિઓ અને માનવોનું અદ્ભુત આકર્ષણ અનુભવ્યું.

બનારસનું અત્યંત હૃદયગ્રાહી વર્ણન તેમણે ‘ચિરાગ-એ-દૈર’ એ ફારસી મસ્નવીમાં કર્યું છે.

બનારસથી કલકત્તા જવા માટે ગાલિબે નૌકામાં જવાનું પસંદ કર્યું હતું, પરંતુ નૌકાનો ખર્ચ વધારે આવે એમ હતું, એટલે ઘોડા ઉપર જવાનું નક્કી કર્યું. પટના, મુર્શિદાબાદ થઈને 20 ફેબ્રુઆરી 1828ના રોજ તેઓ કલકત્તા પહોંચ્યા. શિમલાબજારમાં દસ રૂપિયા માસિક ભાડાનું એક મકાન રાખીને રહ્યા.

કલકત્તામાં

કલકત્તા આવવાનું પ્રયોજન ભલે પેન્શનનો મામલો હોય, પરંતુ ગાલિબને માથે તો અનેક ચિંતાઓ હતી, જે પીછો છોડતી ન હતી. મૌ. હાલીએ ગાલિબના એક ફારસી પત્રનો ઉલ્લેખ કરતાં જે લખ્યું છે તે ગાલિબની તે વખતની મનઃસ્થિતિનો પૂરો ખ્યાલ આપે છે:

“ભાઈના ગાંડપણની ચિંતા એક બાજુ અને મહાજનોનો તગાદો બીજી બાજુ. એક એવી કયામત ઊઠીને ઊભી થઈ કે શ્વાસનું મોંથી નીકળવાનું અને નજરનું આંખથી બહાર આવવાનું ભુલાઈ ગયું છે. પૂર્ણ અજવાળું છતાં દુનિયા અંધકારમય દેખાઈ રહી છે. મોંથી વાત કરવાનું અને જોવાનું મુશ્કેલ થઈ ગયું છે. બધી બાજુ તોડફોડ અને

ભાગદોડનાં દશ્યો નજરે પડી રહ્યાં છે. દુનિયાના જુલમ અને સિતમથી જ્યારે આંસુ વહેવાં લાગ્યાં અને છાતી ઉપર છરીઓ ચાલવા લાગી તો કલકત્તા આવતો રહ્યો. ¹⁰¹

ગાલિબ કલકત્તા પહોંચ્યા તે પહેલાં નવાબ અહમદબખ્શખાનું મૃત્યુ થઈ ચૂક્યું હતું. હવે તેમના વારસદાર નવાબ શમ્સુદ્દીન અહમદખાં સાથે લડવાનું હતું. અહમદબખ્શખાંએ તેમની જાયદાદના ભાગલા કર્યા હતા. ફિરોઝપુર ઝિરકાનો ગાદીહક મોટા પુત્ર શમ્સુદ્દીનને આપ્યો હતો અને લોહારુની જાગીર બે નાના પુત્રોને આપી હતી. હવે ગાલિબે શમ્સુદ્દીન અહમદખાં પાસેથી પેન્શન લેવાનું હતું. નવાબ શમ્સુદ્દીન અહમદખાં કરતાં બે નાના ભાઈઓ સાથે ગાલિબને સારા સંબંધો હતા.

અનેક મુસીબતો વેઠીને ગાલિબ કલકત્તા પહોંચ્યા. ગવર્નર જનરલ ઈન કાઉન્સિલનો જવાબ મળ્યો કે પહેલાં આ મુકદ્દમો દિલ્હીના અંગ્રેજ રેસિડેન્ટ પાસે રજૂ થવો જોઈએ. ત્યાંથી રિપોર્ટ આવ્યા પછી નિર્ણય કરવામાં આવશે. ગાલિબને માટે કલકત્તાથી તરત પાછા દિલ્હી જવું મુશ્કેલ હતું. એટલે, દિલ્હી રેસિડેન્સીમાં મુકદ્દમો લડવા માટે હીરાલાલ નામના વકીલને રોક્યો. પોતે કલકત્તામાં રહીને બનતા પ્રયત્નો કરવાનું ચાલુ રાખ્યું. અહીં કેટલાક લોકોએ ગાલિબને મદદનો ભરોસો આપ્યો હતો. એ દરમિયાન દિલ્હીમાં રેસિડેન્ટની બદલી થઈ ગઈ. નવો રેસિડેન્ટ નવાબ શમ્સુદ્દીન અહમદખાંનો મિત્ર હતો. તેણે સરકારમાં રિપોર્ટ કર્યો કે અસદુલ્લાખાંને અત્યારે જે રકમ મળે છે તે ₹750થી વધારે મેળવવાને તે હકદાર નથી.

કલકત્તામાં ગાલિબ દોઢ વરસથી વધુ સમય રહ્યા. છતાં કોઈ નક્કર પરિણામ ન મળ્યું. સરકાર પાસેથી ન્યાયની આશા હજી બાકી હતી. એટલે, વકીલ રોકીને દિલ્હી પાછા ફરવાનો વિચાર કર્યો. 29 નવેમ્બર 1829ના રોજ દિલ્હી પરત આવ્યા.

27 જાન્યુઆરી 1831ના રોજ ગવર્નર જનરલ વિલિયમ બેન્ટિકે ગાલિબની વિરુદ્ધમાં ચુકાદો આપ્યો અને ગાલિબને નિરાશા જ હાથ લાગી.

તેમ છતાં, કલકત્તામાં ફારસી કાવ્યરચનામાં પોતાની વિશેષતા દેખાડવાની તક ગાલિબને મળી હતી. ગાલિબે મુશાયરામાં ભાગ લીધો હતો અને તેમની ફારસી રચના સંભળાવી હતી. જોકે તેને લીધે વિવાદ પેદા થયો હતો અને ગાલિબને કલકત્તાના લોકોનો વિરોધ સહન કરવાનો વારો આવ્યો હતો.

હિંદુસ્તાનના ફારસી શાયર તરીકે ગાલિબની નજરમાં એકમાત્ર ‘ખુસરો’ હતા. ‘કતીલ’ વગેરેને તેઓ ગણતરીમાં લેતા ન હતા અને મૂળ ફારસીના જાણકાર સિવાય બીજા કોઈની વાતને તેઓ પ્રામાણિક માનતા ન હતા.

આખરે ગાલિબે વાતને વાળી લેવાનો પ્રયાસ કર્યો અને લોકોને નારાજ ન થવા અને વાતને ભૂલી જવા વિનંતી કરી. ગાલિબે ‘બાદ-એ-મુખાલિફ’ નામે એક મનસ્વી લખીને, એમાં પોતે પરદેશી હોઈ કલકત્તાના લોકો પોતાની ઉપેક્ષા કરે છે એવી ફરિયાદનું અને વિરોધી વાતોના પોતે આપેલા સ્પષ્ટ જવાબનું દર્દભર્યું વર્ણન કર્યું છે.

કલકત્તા એક આધુનિક નગર હતું. ગાલિબને દિલ્હી કરતાં કલકત્તાની ક્ષિતિજો વિશાળ લાગી. કલકત્તાની મુસાફરી ગાલિબને પ્રેરણાદાયક નીવડી. તેમના અનુભવજગતનો વિસ્તાર થયો, નવા જ્ઞાનનો, નવા માણસોનો પરિચય થયો અને વૈજ્ઞાનિક શોધોનો, નવા જમાનાનો, નવી સભ્યતાનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ થયો.